

УДК 346.93

Н. Загородня,аспірант Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

ДІЯ ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В ЧАСІ

Питання дії джерел (закону) в часі є традиційними для науки господарського процесуального права. При цьому межі дії господарського процесуального закону України в часі залишилися поза увагою вчених, дотепер у теорії господарського судочинства їх вивчено недостатньо. Неоднозначність розв'язання проблеми дії господарського процесуального закону в часі, відсутність спеціальних теоретичних робіт із цього питання не сприяють уніфікованості діяльності органів господарського судочинства, що вимагає негайного її дослідження. Зазначена проблема набуває особливої актуальності сьогодні, коли судова реформа, що триває в Україні, зумовила необхідність перегляду господарського процесуального законодавства.

У загальній теорії права це питання вивчено досить детально, але в науці цивільного та господарського процесуального права дослідженню питань дії джерел процесуального права не приділялося достатньої уваги. Лише окремі процесуалісти, зокрема К.І. Комісаров [1], О.О. Мельников [2], М.Й. Штефан [3], С.В. Васильєв [4], О.В. Підлубна [5], Н.М. Пархоменко [6], розглядали деякі питання дії процесуальних законів. К.І. Комісаров в основному досліджував проблеми дії матеріально-правових нормативних актів, що застосовуються судами під час розгляду цивільних справ. Поряд із ними він розглядав окремі питання дії процесуальних норм. Ці дослідження, на жаль, не набули подальшого розвитку.

Метою статті є аналіз правових позицій щодо застосування процесуаль-

ного закону в часі, формування теоретичних висновків про межі дії його в часі й розроблення рекомендацій щодо його вдосконалення.

Джерела господарського процесуального права як явища об'єктивного світу існують і функціонують у певних межах: протягом відповідного часу, на певній території (в просторі) – і поширюються на визначене коло осіб, бо «основні форми всякого буття є простір і час; буття поза часом є така сама найбільша нісенітниця, як буття поза простором» [7, с. 51]. Питання про те, коли був прийнятий застосовуваний процесуальний закон, чи не втратив він своєї сили, які суспільні відносини ним регулюються, на яку територію поширює свою дію, мають велике значення для діяльності щодо застосування правових норм. Варто підкреслити, що це має значення й для правотворчого процесу.

Знайомлячись із нормативно-правовими актами, громадяни отримують знання про зміст нормативних приписів і їх дію. Доцільно погодитися з думкою С.С. Алексєєва, що точне встановлення меж нормативних юридичних актів – елементарна перша умова правового регулювання [8, с. 120–121]. Вона дає змогу, з одного боку, правильно визначити коло суспільних відносин, які регулюються нормами господарського процесуального права, суб'єктів правотворчості, а з іншого – їх дію в часі, в просторі та за колом осіб. Від того, коли вступає в дію нормативний акт і на яку територію поширює свою дію, певною мірою залежать ефективність юридичних норм, досягнення цілей і

завдань господарського судочинства і правосуддя.

Дія нормативно-правового акта – це породження тих юридичних наслідків, які в ньому передбачені [9, с. 264]. Межі дії господарських процесуальних нормативно-правових актів повинні бути встановлені так, щоб знову прийняті акти своєчасно вводилися в дію, старі скасовувалися, суворо дотримувалася їх субординація, нарешті, не допускалися випадки їх застосування щодо відносин, які не підпадають під їх регулювання.

Дія нормативних актів у часі визначається двома часовими моментами: моментом набрання чинності нормативним актом і моментом втрати ним юридичної сили [10, с. 225]. Набрання будь-яким нормативним актом чинності означає, що із цього моменту ним повинні керуватися, виконувати його, дотримуватися його всі громадяни, юридичні особи, посадові особи та організації [11, с. 23]. Однак для того, щоб норма права діяла, вона повинна бути передусім опублікована, доведена до відома суб'єктів права, також має бути визначено час її вступу в силу.

З урахуванням законодавчої практики тих років С.С. Алексєєв уважав, що набрання чинності нормативним актом може збігтися з моментом його прийняття, що небажано, і між його прийняттям і введенням у дію може бути певний часовий розрив, який необхідний не тільки для ознайомлення з прийнятим нормативним актом усіх зацікавлених суб'єктів, а й для міцного засвоєння його змісту особами, які здійснюють застосування права [12, с. 238–239]. Так, наприклад, Арбітражний процесуальний кодекс (зараз – Господарський процесуальний кодекс) був прийнятий 6 листопада 1991 року, а введений у дію на підставі Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Арбітражного процесуального кодексу України» 1 березня 1992 року.

Варто звернути увагу на відхилення від загальноприйнятого терміна:

законодавець, замість терміна «вступ закону в дію», використовував термін «введення закону в дію». Правильне визначення співвідношення цих понять має велике практичне значення. Закон прийнятий, але ще не діє. До введення закону в дію здійснюється організаційна робота щодо приведення чинного законодавства у відповідність до новоприйнятого тощо. Водночас новий закон чинить організуючий вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин, у період між прийняттям закону й введенням його в дію відповідні правовідносини заздалегідь налаштовуються на новий критерій [13, с. 130–131].

Правило дії господарського процесуального закону в часі є проблематичним і недостатньо вивченим із погляду закріплення його конкретною правовою нормою в Господарському процесуальному кодексі (далі – ГПК) України.

На відміну від цивільного, адміністративного та кримінального процесуальних законів, де є чітка вказівка про це та існує стала правова позиція щодо застосування процесуального закону в часі, у науці господарського процесуального права зазначене питання не досліджено, а жодна зі статей ГПК України не містить хоча б опосередкованої вказівки щодо правила, яке аналізується [14].

У регулюванні суспільних відносин застосовуються різні способи дії в часі нормативно-правових актів, тож розглянемо деякі підходи до порядку вступу в силу нормативно-правових актів за чинним законодавством України.

Статтею 57 Конституції України встановлено, що «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними» [15]. Відповідні питання нині регулюються Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюд-

нення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 року № 503/97.

Аналізуючи положення законодавства, потрібно встановити, що момент початку дії (набрання чинності) господарських процесуальних нормативних актів визначається такими способами:

а) якщо в нормативному акті (в тексті) або у відповідному супутньому акті – документі – вказана календарна дата його вступу в силу, то із цієї дати й починається дія нормативного акта. Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» був прийнятий 2 червня 2016 року, а введений у дію 30 вересня 2016 року з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII, крім пунктів 39 і 48 XII розділу, які набувають чинності з дня, наступного за днем опублікування цього Закону (№ 1401-VIII). У цьому випадку дата вступу в силу Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вказана в тексті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII. Дата введення в дію нормативно-правового акта зазвичай вказується, коли має місце значущий розрив терміну між прийняттям і введенням його в дію. Такий значний розрив між датами прийняття цього Закону й введенням його в дію зумовлений необхідністю проведення структурно-організаційних та інших заходів у системі судів України;

б) якщо в нормативному акті вказано на інші обставини, які визначають строк (момент) вступу цього акта в силу, то з вказаного моменту він і вступає в силу. Як правило, це пов'язано з моментом офіційного опублікування. Так, нормативно-правові акти Верховної Ради України і Президента України набувають чинності через десять днів із дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні. Виданнями, в яких офіційно публікуються нормативно-правові акти Украї-

ни, є «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр», а також газета «Голос України», «Відомості Верховної Ради України». Дата опублікування в цих газетах і є датою вступу закону в силу. Позитивний момент такого способу вступу закону в силу полягає в оперативності. Однак цей спосіб має свій недолік. Громадяни, права і свободи яких зачіпаються законом, виявляються при цьому заздалегідь не проінформованими, не підготовленими до реалізації його норм;

в) якщо в нормативно-правовому акті початок його дії не визначений, то вступають у дію загальні правила, встановлені для цього виду нормативно-правового акта законом або іншим актом. Так, згідно з Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності», нормативно-правові акти Верховної Ради України і Президента України набувають чинності через десять днів із дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України набувають чинності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній строк набрання ними чинності не передбачено в цих актах. Акти Кабінету Міністрів України, які визначають права й обов'язки громадян, набувають чинності не раніше дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях.

Оскільки одним із джерел господарського процесуального права є міжнародні договори, вони також потребують визначення їх дії в часі. Це питання регулюється Законом України «Про міжнародні договори», який установлює, що міжнародні договори набувають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та в строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб. Згода України на обов'язковість для неї міжнародно-

го договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного й офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами [16].

Отже, набрання чинності господарським процесуальним законом відбувається відповідно до деяких принципів: негайна дія; майбутня дія; зворотна дія (тобто дія на минуле).

За загальним правилом, закон зворотної дії не має. Це дає визначеність і стабільність суспільним відносинам, що характеризує орієнтування громадян у своїх вчинках на чинні закони. Вони можуть розраховувати на майбутні закони в конкретних вчинках сьогодення. Тому дія нових законів у більшості не поширюється на раніше виниклі відносини, оскільки це зумовило б хаос у суспільстві.

Зазначене правило, котре можна по-іншому назвати – принцип, закріплено й у ст. 58 Конституції України, за якою закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, що однозначно розуміється як початок дії закону з моменту набрання ним чинності і припинення з утратою чинності, тобто до події чи факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце [15].

Винятки із цього правила існують, але вони мають чітко визначену гуманістичну спрямованість, а саме загальне правило про безумовне надання зворотної сили кримінальному закону, котрий скасовує або пом'якшує кримінальну відповідальність.

Конституційний Суд України своїм рішенням від 9 лютого 1999 року

у справі № 1-7/99 конкретизував зазначений принцип, указавши, що положення ч. 1 ст. 58 Конституції України щодо «незворотності» дії законів та інших нормативно-правових актів необхідно розуміти так, що воно стосується людини та громадянина (фізичної особи). При цьому суд зазначив, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони й інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб [17]. Проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті. Отже, єдиним способом, який, на нашу думку, дасть змогу врегулювати це положення, є однозначне закріплення його в тексті ГПК України в такому вигляді: «Господарський процесуальний закон не має зворотної сили, крім випадків, прямо передбачених у нормативно-правовому акті».

Крім цього, варто вказати, що початковим і кінцевим моментами дії закону в часі є набрання чинності законом і втрата ним чинності. За загальним правилом, у самих нормативно-правових актах немає вказівки на граничний строк їх дії. Відповідно, вони діють до тих пір, поки не втратять свою силу та не припинять свою дію. Існує декілька способів припинення дії нормативно-правових актів:

1) закінчення строку, на який був прийнятий нормативно-правовий акт, у разі встановлення такого строку в самому акті або іншому акті. Господарські процесуальні нормативно-правові акти, як правило, приймаються без вказівки на строк дії;

2) зміна обставин, на які вони розраховані. Це відбувається внаслідок «старіння» норм права, що зумовлено зміною умов, зникненням суспільних відносин, на регулювання яких вони були розраховані. Вони втрачають свою дію без офіційного скасування;

3) пряме скасування (зупинення дії) нормативно-правового акта іншим

законом або спеціально призначеним актом чи визнання його таким, що втратив чинність. Пряме скасування можливе завдяки приписам нового нормативно-правового акта або іншого акта, який визначає порядок уведення в дію цього нормативно-правового акта. Такий спосіб є найбільш зручним, оскільки він призводить «розчищення» господарського процесуального законодавства, тому що в ньому має місце чітка вказівка на момент припинення дії офіційного нормативного документа;

4) шляхом фактичного скасування нормативно-правового акта, тобто коли прийнято новий закон із того самого питання, а старий формально не скасовано. У цьому випадку ті процесуальні норми, які діяли раніше, втрачають силу з моменту введення в дію нового нормативно-правового акта. Але необхідно зауважити, що такий спосіб не є зручним для правозастосування, оскільки має місце повна неясність щодо дії того чи іншого нормативно-правового акта. У зв'язку з цим законодавець вимушений роз'яснювати порядок уведення в дію нормативно-правового акта в додатковому акті (законі), який має допоміжний характер.

Із теоретичного погляду дію законів у часі можна поділити на два види: правила дії матеріального закону та правила дії процесуального закону. У деяких випадках вони мають певні спільні особливості, а в деяких – істотну відмінність. Так, якщо з дією матеріального закону особливих питань не виникає, оскільки це чітко впливає не тільки із загальнотеоретичних норм права та його визначень, а й із тексту самої Конституції України (ст. 58), то з дією процесуального закону, як зазначалось, існують деякі питання.

Зупинімося на аналізі законодавчих визначень дії деяких процесуальних законів. Зокрема, наприклад, ч. 2 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України встановлює, що провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час учинення окремих про-

цесуальних дій, розгляду й вирішення справи [18]. Аналогічний підхід існує й у кримінально-процесуальному законодавстві: ч. 2 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України передбачає, що під час провадження в кримінальній справі застосовується кримінально-процесуальний закон, який діє, відповідно, під час дізнання, попереднього слідства або судового розгляду [19]. Наведемо ще один процесуальний закон, у якому визначена його дія в часі, а саме ст. 8 Кодексу України про адміністративні правопорушення закріплює застосування законодавства під час провадження у справах про адміністративні правопорушення, котре діє під час і за місцем учинення правопорушення [20].

Із цього можна зробити висновок, що деякі процесуальні закони визначають його дію в часі саме за часом учинення відповідних процесуальних дій. Ця обставина фактично відрізняє дію матеріального закону, дія якого в більшості випадків визначається часом учинення правопорушення, злочину, укладенням конкретної угоди тощо.

Відсутність у господарському процесуальному законі чіткої вказівки про його дію в часі, вважаємо, можна доповнити застосуванням аналогії права й аналогії закону.

Застосовуючи аналогію права та закону, можна дійти висновку, що господарський процесуальний закон діє в часі за сталими підходами теорії права, що викладені раніше, а саме: діє в часі той господарський процесуальний закон, на момент і час дії якого вчиняється процесуальна дія, або, іншими словами, під час учинення процесуальної дії необхідно застосовувати закон, котрий діє саме в цей момент. Викладений принцип необхідно застосовувати незалежно від того, за яким процесуальним законом була порушена господарська справа.

Це питання стане актуальним, коли буде створений і почне свою роботу новий Верховний Суд, у складі якого діятиме Касаційний господарський суд.

І саме час матиме досить велике значення в господарському процесі, тому що всі права й обов'язки суду та інших учасників судочинства буде змінено й виникне запитання: за якими нормами господарського процесуального права будуть вирішувати справи новостворені суди. На відміну від ЦПК України, КПК України та інших процесуальних законів, де закріплена норма про дію цих джерел, ГПК України, який не містить відповідної норми, залишає відповідну законодавчу прогалину і призводить до неоднакового розуміння й застосування норм господарського процесуального права. Застосовуючи аналогію права та закону до цього юридичного питання, можемо передбачити, що провадження в господарських справах буде здійснюватися новим Верховним Судом згідно із законами, чинними на час учинення окремих процесуальних дій, розгляду та вирішення справи. Проте, поділяючи міркування О.В. Підлубної, яка стверджує, що закріплене в ч. 3 ст. 2 ЦПК України положення (відповідно до якого провадження в цивільних справах здійснюється згідно із законами, чинними на час учинення окремих процесуальних дій, розгляду й вирішення справи), можемо констатувати, що не враховується важливий етап правореалізації, а саме виконання судових рішень. На нашу думку, цей перелік варто також доповнити іншими стадіями господарського процесу: переглядом судових рішень і судовим контролем за їх виконанням, здійснення яких також перебуває в безпосередньому зв'язку з тим нормативно-правовим актом, що діє на момент їх учинення [5, с. 11–12].

Отже, враховуючи особливу актуальність питання дії господарсько-процесуального закону в часі та активне проведення судової реформи в Україні, вважаємо за необхідне врегулювати цей принцип на законодавчому рівні шляхом доповнення ст. 4 ГПК України таким положенням: «Судочинство в господарських справах здійснюється відповідно до господарських процесуальних законів, які діють під час роз-

гляду та вирішення справи, вчинення окремих процесуальних дій, перегляду й виконання судових рішень, а також судового контролю за виконанням».

Ключові слова: дія в часі нормативно-правового акта, введення закону в дію, початок дії нормативно-правового акта, зворотна дія закону, правила дії господарського процесуального закону.

У статті аналізується правова позиція щодо застосування процесуального закону в часі, а саме в науці господарського процесуального права; розглядаються способи дії в часі нормативно-правових актів за чинним законодавством України та досліджуються правила дії господарського процесуального закону в часі, зокрема особливості застосування зворотної дії господарського процесуального закону. Доводиться необхідність урегулювання цього положення на законодавчому рівні шляхом унесення доповнення до Господарського процесуального кодексу України.

В статье анализируется правовая позиция применения процессуального закона во времени, а именно в науке хозяйственного процессуального права; рассматриваются способы действия во времени нормативно-правовых актов на основе действующего законодательства Украины и исследуются правила действия хозяйственного процессуального закона во времени, в частности особенности применения обратной силы хозяйственного процессуального закона. Обосновывается необходимость урегулирования этого положения на законодательном уровне путем внесения дополнения в Хозяйственный процессуальный кодекс Украины.

The article examines the legal position of application of procedural law in time, namely in science, economic procedural law; discusses how action

in time of legal acts on the basis of current legislation of Ukraine and examines the rules and regulations of the economic procedure law in time, in particular features of application of retroactive economic procedural law. The necessity of resolving this situation at the legislative level by amending the Commercial procedure code.

Література

1. Комиссаров К.И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства / К.И. Комиссаров. – Свердловск, 1971. – С. 115–142.
2. Мельников А.А. Советский гражданский процессуальный закон. Вопросы теории гражданского процессуального права / А.А. Мельников. – М. : Наука, 1973. – 160 с.
3. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : [підручник] / М.Й. Штефан, О.Г. Дрижчана. – К. : Либідь, 1994. – 319 с.
4. Васильев С.В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації : [монографія] / С.В. Васильев ; Акад. прав. наук України, НДІ прав. забезп. інновац. розв. – Х. : Еспада, 2013. – 432 с.
5. Підлубна О.В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес» / О.В. Підлубна. – К., 2007. – 29 с.
6. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Н.М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
7. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е издание. – М. : Государственное изд-во политической литературы, 1961. – Т. 20. – 1961. – 827 с.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права : [курс лекций] : в 2 т. / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – Т. 2. – 1973. – 401 с.
9. Лазарев В.В. Теория государства и права : [учебник для вузов] / В.В. Лаза-

рев, С.В. Липень. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2000. – 511 с.

10. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : [учебник для вузов] / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.

11. Пиголкин А.С. Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и пространстве / А.С. Пиголкин, А.А. Тилле. – М. : Юрид. лит., 1965. – 203 с.

12. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 1982. – 360 с.

13. Комиссаров К.И. Указ. соч. / К.И. Комиссаров. – С. 130–131.

14. Стоянов А. Недоліки меж господарського процесуального закону / А. Стоянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ib.com.ua/ua/7580>.

15. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2005. – № 2. – Ст. 44.

16. Про міжнародні договори : Закон України від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини 1 статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 09.02.1999 № 1-рп99, справа 1-7/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – С. 160.

18. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40, 40–42. – Ст. 492.

19. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – Ст. 88.

20. Кодекс про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

